

Maya ABDULLAYEVA

AMEA Folklor İnstitutu

e-mail: magamireqizi@gmail.com

https://doi.org/10.59849/2309-7922.2025.1.174

AZƏRBAYCAN EPİK FOLKLORU VƏ TRİKSTER OBRAZLARI

Xülasə

Araşdırmamızın obyektini Azərbaycan epik folkloru təşkil edir. Azərbaycan folkloru janr zənginliyinə malikdir. Epik folklor janrlarından nağıl və dastanlar, xalq müdrikliyinin ifadəsi olan atalar sözləri və zərbi-məsəllər tarix boyu qonşu xalqların folklor və klassik ədəbiyyatına güclü təsir göstərmişdir.

Folklor janrları arxaik və çağdaş janrlar kimi iki yerə bölünür. Arxaik folklor janrlarında sınımalar, ovsunlar, fallar, andlar, dualar, alqışlar və qarğışlar geniş yer tutur. Ancaq bu bölgü şərtidir; belə ki, folklorun yaranma prosesi bütün tarix boyu getdiyindən, bu janrlara da müntəzəm olaraq yeni-yeni örnəklər əlavə olunur. Biz tədqiqatın obyektini kimi həmin mətn bazasından, əsasən, dastanları, nağılları, əfsanə və rəvayətləri, lətifə və qaravəlliləri götürmüşük. Bu janrlar triksterik tipləri ilə həm daha zəngindir, həm də semantik çeşidliliyinə, funksional imkanlarına dair daha səciyyəvi nümunələr verən ədəbi mənbələrdir. Digər tərəfdən də dünya praktikasında da triksterik obrazlar həmin janrlar əsasında daha çox araşdırılmışdır. Bunlara görə də tədqiqatın əsasını göstərilən janrların triksterik baxımından tədqiqi təşkil edir. Tədqiqatımızın qarşısında duran əsas məqsəd Azərbaycan epik folklorunda triksterik obrazların semantik-funksional xüsusiyyətlərinin tədqiqidir. Bu da onların folklor spesifikasiyası baxımından həm ümumi səciyyəvi, həm də imkan daxilində özünəməxsus cəhətlərinin aşkara çıxarılmasını zəruri edir. Qarşıya qoyulan əsas məqsədlərdən biri epik folklorumuzda yaradılan triksterik obrazların konseptual mahiyyətinin öyrənilməsi və onların quruluş xüsusiyyətlərinin müəyyən olunmasıdır. Trikster arxetipik xarakter kimi mifdə və müxtəlif xalqların mədəniyyətində meydana çıxmışdır. Hiyləgərlər arxetipik personajlar kimi bir çox müxtəlif mədəniyyətlərin miflərində görünür. Hiyləgər həm fiziki, həm də ictimai qaydaları aşır və tez-tez pozur.

Açar sözlər: Folklor, obraz, trikster, epik, oxşar, əvəzləmə

Maya ABDULLAYEVA

AZERBAIJANI EPIC FOLKLORE AND TRICKSTER CHARACTERS

Summary

The object of our research is Azerbaijani epic folklore. Azerbaijani folklore is rich in genre diversity. Epic folklore genres such as fairy tales and epics, as well as proverbs and sayings that reflect folk wisdom, have historically had a strong

influence on the folklore and classical literature of neighboring nations. Folklore genres are divided into archaic and contemporary types. Archaic folklore genres include trials, incantations, divinations, oaths, prayers, blessings, and curses. However, this classification is conditional; since the creation process of folklore continues throughout history, new examples are regularly added to these genres. In our research, we mainly focus on epics, fairy tales, legends, anecdotes, and humorous stories. These genres are particularly rich in trickster types and provide characteristic examples in terms of their semantic variety and functional potential. Moreover, in global practice, trickster figures have mostly been studied within these genres. Therefore, the main subject of this research is the analysis of the above-mentioned genres from the perspective of trickster figures. The main objective of our study is to explore the semantic and functional features of trickster characters in Azerbaijani epic folklore. This requires identifying both their general and unique traits from the perspective of folklore specificity. Another key goal is to study the conceptual essence and structural characteristics of the trickster characters created within our epic folklore. The trickster, as an archetypal character, has appeared in myths and cultures of various peoples. Tricksters, as archetypal figures, appear in the myths of many different cultures. A trickster often crosses or violates both physical and social rules.

Keywords: Folklore, character, trickster, epic, similarity, substitution.

Мая АБДУЛЛАЕВА

**АЗЕРБАЙДЖАНСКИЙ ЭПИЧЕСКИЙ ФОЛЬКЛОР
И ОБРАЗЫ ТРИКСТЕРОВ**

Резюме

Объектом нашего исследования является азербайджанский эпический фольклор. Азербайджанский фольклор богат жанровым разнообразием. Эпические фольклорные жанры, такие как сказки и дастаны, а также пословицы и поговорки, отражающие народную мудрость, на протяжении истории оказывали сильное влияние на фольклор и классическую литературу соседних народов. Фольклорные жанры делятся на архаичные и современные. В архаичных жанрах фольклора широко представлены приметы, заклинания, гадания, клятвы, молитвы, благословения и проклятия. Однако это деление условное, так как процесс создания фольклора продолжается на протяжении всей истории, и в эти жанры регулярно добавляются новые примеры. В качестве объекта исследования мы выбрали в основном дастаны, сказки, легенды, предания, анекдоты и шуточные рассказы. Эти жанры особенно богаты трикстерскими типажми и дают характерные примеры семантического разнообразия и функциональных возможностей. Кроме того, в мировой практике трикстерские образы чаще всего изучаются именно в рамках этих

жанров. Поэтому исследование сосредоточено на анализе этих жанров с точки зрения трикстерских образов. Основная цель нашего исследования – изучение семантических и функциональных характеристик трикстерских образов в азербайджанском эпическом фольклоре. Это требует выявления как общих, так и, по возможности, уникальных черт этих образов с учетом специфики фольклора. Одной из важнейших задач является также исследование концептуальной сущности трикстерских персонажей и определение их структурных особенностей. Трикстер как архетипический персонаж возник в мифах и культурах различных народов. Хитрецы, как архетипические персонажи, встречаются в мифах многих культур. Трикстер часто нарушает как физические, так и социальные нормы.

Ключевые слова: фольклор, образ, трикстер, эпос, сходство, замещение.

Azərbaycan folkloru janrına görə zəngin, obrazlarına görə rəngarəngdir. Epik folklor janrlarından nağıl və dastanlar, xalq müdrikliyinin ifadəsi olan atalar sözləri və zərbi-məsəllər tarix boyu qonşu xalqların folklor və klassik ədəbiyyatına güclü təsir göstərmişdir. Folklor janrları arxaik və çağdaş janrlar kimi iki yerə bölünür. Arxaik folklor janrlarında sınımalar, ovsunlar, fallar, andlar, dualar, alqışlar və qarğışlar geniş yer tutur. Ancaq bu bölgü şərtidir; belə ki, folklorun yaranma prosesi bütün tarix boyu getdiyindən, bu janrlara da müntəzəm olaraq yeni-yeni örnəklər əlavə olunur.

Epik folklorun janrlarından ən qədimi əfsanələr hesab olunur. Əfsanələri başqa epik janrlardan fərqləndirən başlıca əlamət onda fantastik element və hadisələrin iştirak etməsidir. Eyni əlamətin daşıyıcısı olan sehirlə nağıllardan fərqli olaraq, əfsanələrdə süjet bitkin xarakter daşımayıb, yalnız bir fraqment şəklində olur. Təsvir etdiyi obyekt və hadisənin məzmununa görə Azərbaycan folklorunda əfsanələr kosmoqonik, zoonimik, toponimik, etnoqrafik, dini, tarixi, qəhrəmanlıq və s. xarakteri daşıyır. Ən qədim əfsanələr kainat, dünya və səma cisimlərinin yaranması ilə bağlı olan örnəklərdir. Azərbaycan folklorunun janrları arasında əfsanə və rəvayətlərdən sonra nağıllar epik növün ən geniş yayılmış örnəklərini təşkil edir. Atalar sözü və məsəllər də Azərbaycan folklorunun epik janrları arasında geniş yayılmışdır. Xalqın uzun əsrlər boyu əldə etdiyi zəngin hikmət xəzinəsinin nəticəsi olan atalar sözü və məsəllər türk xalqları arasında geniş yayılmış, bir çox hallarda cəmiyyətdə əxlaq kodeksini əvəz etmişdir. Bundan başqa zəngin xalq yaradıcılığımızın, epik folklorumuzun zirvəsini dastan yaradıcılığı təşkil edir. Xüsusilə XVI-XVIII yüzilliklərdə dastan janrı geniş intişar tapmış, qüdrətli aşıq poeziyası fonunda epik folklorun inkişafına təminat vermişdir.

Azərbaycan folklorunun yazılı halda bizə gəlib çatmış ən böyük epik abidəsi “Kitabi-Dədə Qorqud” eposudur. Bu eposun müxtəlif obraz və motivləri sonrakı Azərbaycan folkloruna və klassik ədəbiyyatına təsir göstərsə də, bütövlükdə şifahi ənənədə qorunub saxlanmamışdır. Buna görə də, “Dədə Qorqud” dastanları yazılı

ədəbiyyat örnəyi kimi də tədqiqata cəlb edilir. Başda “Dədə Qorqud” dastanı olmaqla ümumən Azərbaycan epik folkloru Oğuz-türk folklorunun ən mükəmməl daşıyıcısıdır. Oğuz-türk mifik təsəvvürünün, epik ənənəsinin əbədi-bədii varisi olmaqla Azərbaycan epik folkloru həmçinin dünya folklorunun nadir incilərindəndir. “Oğuz mifi oğuz etnosunun varlığını özündə modelləşdirən düşüncə və mətn hadisəsi olaraq oğuz mədəniyyətinin bütün tarixi inkişaf və transformasiya sxemlərini özündə yaşadan arxisemlər sistemidir. Azərbaycan kosmoetnik varlığının istənilən məna vahidi oğuz mifi ilə arxetipləşir. Oğuz mifi milli mədəniyyətin tarixi-diaxron və çağdaş-sinxron konsentrasiya nüvəsidir. Milli mədəniyyətimiz bu nüvənin diaxron böyüməsi kimi təşkil olunmaqla öz çağdaş funksionallıq impluslarını ondan (oğuz mif nüvəsindən) alır” [3, s. 6].

Araşdırmamızın obyektini Azərbaycan epik folkloru təşkil edir. Artıq XIX əsrin ortalarından başlanmaqla günümüzə qədər Azərbaycan epik folklorunun toplanması və çapı sahəsində zəngin mətn bazası yaradılmışdır. Biz tədqiqatın obyektini kimi həmin mətn bazasından, əsasən, dastanları, nağılları, əfsanə və rəvayətləri, lətifə və qaravəlliləri götürmüşük. Bu janrlar triksterik tipləri ilə həm daha zəngindir, həm də semantik çeşidliliyinə, funksional imkanlarına dair daha səciyyəvi nümunələr verən ədəbi mənbələrdir. Digər tərəfdən də dünya praktikasında da triksterik obrazlar həmin janrlar əsasında daha çox araşdırılmışdır. Bunlara görə də tədqiqatın əsasını göstərilən janrların triksterik baxımından tədqiqi təşkil edir. Tədqiqatımızın qarşısında duran əsas məqsəd Azərbaycan epik folklorunda triksterik obrazların semantik-funksional xüsusiyyətlərinin tədqiqidir. Bu da onların folklor spesifikası baxımından həm ümumi səciyyəvi, həm də imkan daxilində özünəməxsus cəhətlərinin aşkara çıxarılmasını zəruri edir.

Qarşıya qoyulan əsas məqsədlərdən biri epik folklorumuzda yaradılan triksterik obrazların konseptual mahiyyətinin öyrənilməsi və onların quruluş xüsusiyyətlərinin müəyyən olunmasıdır.

Azərbaycan folklorşünaslığında son iki əsrdə epik folklorun öyrənilməsi sahəsində kifayət qədər tədqiqatlar aparılmış, sanballı nəzəri-metodoloji nümunələr ərsəyə gəlmişdir. Bunlardan M.H.Təhmasib, Ş.Cəmşidov, A.Nəbiyev, X.Koroğlu, İ.Abbaslı, P.Əfəndiyev, S.P.Pirsultanlı (S.Paşayev), T.Hacıyev, N.Cəfərov, K.V.Nərimanoğlu, K.Abdulla, M.Kazımoğlu, R.Qafarlı, F.Bayat, K.Əliyev, M.Qasımlı, M.Cəfərli, K.Hüseynoğlu, Ə.Əsgərov, C.Bəydili, S.Rzasoy, Ş.Hüseynli və b. tədqiqatçıların yaradıcılığında Azərbaycan eposu, milli epik folklorumuzun poetikası, o cümlədən mifik kökləri geniş şəkildə tədqiq olunmuşdur. Eləcə də B.Ögel, Z.V.Toğan, V.Jirmunski, B.N.Putilov kimi alimlərin yaradıcılığında ümumtürk epik sistemi, türk qəhrəmanlıq dastanları, türk eposunun mifik əsasları öyrənilmişdir. Bu tədqiqatlar birbaşa triksterik obrazlara həsr olunmasa da, epik folklor mətnlərinin mühüm tərkib elementləri olan triksterik obrazlar haqqında onlarda bu və ya digər dərəcədə bəhs olunmuşdur. Bu cəhətdən həmin araşdırmalar mövzunun öyrənilməsinin nəzəri-metodoloji qaynağını təşkil edir.

Gəlin ilk öncə triksterin nə olduğunu aydınlaşdıraq. Trikster arxetipik xarakter kimi mifdə və müxtəlif xalqların mədəniyyətində meydana çıxmışdır. Hiyləgərlər arxetipik personajlar kimi bir çox müxtəlif mədəniyyətlərin miflərində görünür. Hiyləgər həm fiziki, həm də ictimai qaydaları aşır və tez-tez pozur: Hiyləgərlər “sosial və təbii nizamın prinsiplərini pozur, normal həyatı oynaq şəkildə pozur və sonra onu yeni əsaslarla bərpa edir” [5]. Çox vaxt bu əyilmə və qaydaların pozulması hiylə və oğurluq şəklini alır. Hiyləgərlər hiyləgər, axmaq və ya hər ikisi ola bilər. Hiyləgər açıq şəkildə sual edir, hakimiyyəti pozur və ələ salır. Bir çox mədəniyyətlərdə yemək əldə etmək, qiymətli əşyaları oğurlamaq və ya sadəcə olaraq fitnə-fəsad törətmək üçün hiylələrdən istifadə edən hiyləgər varlığı haqqında nağıllar var. Nümunə, Bəzi yunan miflərində Hermes hiyləgər rolunu oynayır. O, oğruların himayədarı və yalanın ixtiraçısıdır. Slavyan xalq nağıllarında hiyləgər və mədəniyyət qəhrəmanı tez-tez birləşir. Bəzi hekayələrdə yerli Amerika hiyləgəri axmaq, digər vaxtlarda isə müdrikdir. O, bir nağılda qəhrəman, digərində isə yaramaz ola bilər. Dünya ədəbiyyatı folklorunda kifayət qədər triksterik obrazlardan nümunə gətirmək olar.

Azərbaycan folklorunda istifadə olunan triksterik obrazların özünəməxsus yeri vardır. Araşdırarkən məlum olur ki, triksterik obrazlardan istifadə Azərbaycan ədəbiyyatında fərqli üslubi manerası və təqdimatı ilə seçilir. Bu fərqlilik həm şifahi həm də yazılı ədəbiyyatda görünür. Azərbaycan folklorşünaslığında xeyirşər, yaxşı-yaman, doğru-yalan, mərd-namərd, qoçaq-tənbəl, ağıllı-axmaq və s. kimi qarşıdurmaların olması, demonik varlığın xeyirxah tərəflərinin və ya əksinə göstərilməsi formasında ikiləşmələr triksterik mifik modellərin strukturunu təşkil edir.

Məsələn “Kitabi-Dədə Qorqud”da Dədə Qorqudun hərəkətləri bir triksteri xatırladır. O, əzrayıldan və Dəli Qarcardan bir kələkbaz kimi canını qurtarır. Dastanda başqa bir triksterik obraz Beyrəkdir. Beyrək öz nişanlısını görmək üçün hiyləyə əl atır, dəli ozan libası geyinir. Belə olmasa idi onu gəlinlər olan məclisə buraxmazdılar. Elə həmin dastanda başqa bir triksterik obraz Bayandur xanın qızı Salur qazanın qarısı Burla xatundur, o da ailəsinin şərəfini qorumaq üçün qırx incə belli qızı yalan danışmağa vadar edir. Beləliklə Burla xatunun özünü bu yolla gizlətməsi və kafirləri aldatması, əslində, bir triksterik aktdır.

Yaxud da Koroğlu dastanında Koroğlu həm igid, qorxmaz bir xalq qəhrəmanı olmaqla bərabər bir fəndgir kimi təqdim olunur. O boydan-boya libas dəyişir, düşməne kələk gəlmək üçün gah ilxıçı, gah qoruqçu, gah da dəyirmançı libasına bürünür. Folklorda nəinki canlıların hətta heyvan obrazlarının da ikiləşməsi triksterə çevrilməsi özünü göstərir. Məsələn, Koroğlu dastanında Qıratın düşmən əlinə keçməmək üçün özünü dəliliyə, xəstəliyə vurmağı buna nümunə verilə bilər.

M.Kazımoğlunun təbirincə desək, “folklorda hər hansı bir obrazın ikiləşməsi bir tərəfdən libas dəyişib başqalaşmaqdırsa, digər tərəfdən də eyni mətn daxilində obrazın oxşarının yaradılmasıdır” [1, s. 17]. Bu faktı əsaslandırmaq üçün

söyləmək olarki, bir çox nağıllarda, lətifə və dastanlarda əsas qəhrəmanın müəyyən bir xarakterini yansıdan ona oxşayan başqa bir obraz verilir. Məsələn, “Əsli və Kərəm” dastanında Sofi-Kərəm, çoban-Kərəm, yalançı nişanlı-Kərəm obrazları arasında oxşarlıqlar var. Nağıllarda təsvir edilən şah obrazının oxşarı kimi onun təlxəyinin verilməsi faktı da buna nümunədir. Yaxud Dədə Qorqud da Yalançı oğlu Yalincıq müəyyən əlamətlərinə görə Beyrəyin mənfi tərəfdən parodiyası olduğu halda, hər ikisi xeyirin qələbə çalmasını istəmək baxımından Boğazca Fatma Banıçiçəyin müsbət mənada oxşarıdır. Bütün bu obrazlar arasındakı oxşarlıq xeyirlə şərin, pislə yaxşının, mərddə namərdin, ağıllı ilə axmağın bir-birini parodiya etməsidir ki, bu da xalq gülüşünün ayrılmaz tərkib hissəsidir. “Komik nağıllarda xeyir və şər arasındakı sədlər xeyli dərəcədə azalır, pislə-yaxşı bir-birinə qovuşur və onları bir-birindən ayırmaq çətinləşir. Xeyirlə şərin, pislə yaxşının qaynayıb-qarışması bütövlükdə xalq gülüşü üçün səciyyəvi bir əlamətdir” [2, s. 19].

Bundan əlavə, bir obrazın başqa bir obrazı əvəzləməsi də triksterik əlamətdir. Çünki oxşar yaradılırsa dolayısı ilə bir obraz başqa bir obrazı əvəzləyir onun yerinə hər hansı bir işi icra etmiş olur. Məsələn yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, Yalincıq Beyrəyi, yalançı nişanlı Kərəmi, qırx incə belli qız Burla xatunu həm xeyir həm də şər qüvvə kimi əvəzləyir. “40 qızın yalan danışması Xaosu xas davranış formuludur. Dəfələrlə qeyd olunduğu kimi, oğuzlar Xaosu “Yalançı dünya” adlandırırlar və yalançılıq, tərsinə/əksinə hərəkətlə yanaşı, bir kosmoslunun Xaosdakı davranışının əsas formullarından biridir. 40 qızın özünü Burla xatun kimi təqdim etməsi həm də onların Burlanı 40 dəfə əvəzləməsi mənasındadır. Bu, eyni zamanda o deməkdir ki, 40 qız Burla xatunun həm də 40 ekvivalent/əvəzedicisidir” [4, s. 484].

Yuxarıda sadaladığımız nümunələrdən görüldüyü kimi, ədəbiyyatşünaslıqda son illər inkişaf edən triksterik yanaşma paradigmaları məhz dərininə gedən inkişafa qoşulmaq, ənənəni zənginləşdirmək, folkloru yeni-yeni spesifikalar qazandırmaq meyillərindən irəli gələn tendensiya kimi qiymətləndirilməlidir. Sosial şərtlərin dəyişdiyi, stereotiplərin pozulduğu, ənənəvi xarakterlərin yeniləndiyi bir dövrdə öyrəşdiyimiz, adət etdiyimiz, sokrallaşmış xalq qəhrəmanlarının da fərqli tərəflərini görməliyik. Götürək Koroğlu obrazına münasibət artıq yenidir, ənənəvi fikirdə qəhrəmanlıq, igidlik, mərdlik kimi təyinlərlə xarakterizə olunan bu obraz, müasir dövrdə fərqli spesifikasiya qazanmışdır. Artıq tədqiqatçını onun qəhrəmanlığından çox hiyləgərliyi düşündürür və bu obraz triksterik tərəfləri ilə təhlil olunur. Nəticə olaraq deyə bilərik ki, folkloru obrazın triksterik tərəflərinin araşdırılması folklor mətnlərinin yeni baxış bucağından dəyərləndirilməsinə, triksterik obrazların semantikasının öyrənilməsinə, həmçinin Azərbaycan folkloru istiqamətində yeni qənaət və nəticələrin üzə çıxarılmasına şərait yaradacaqdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Kazımoğlu.M. Folkloru obrazın ikiləşməsi. Bakı: Elm, 2011, 226 s.

2. Kazımoğlu.M. Xalq gülüşünün poetikası. Bakı: Elm, 2006, 264 s.
3. Rzasoy S. Oğuz mifinin paradıqları. Bakı: Səda, 2008, 200 s.
4. Rzasoy S. Azərbaycan dastanlarında şaman-qəhrəman arxetipi. Bakı: Elm və təhsil, 2015, 436 s.
5. <https://en.wikipedia.org/wiki/Trickster>

Redaksiyaya daxilolma tarixi: İlkin variant: 02.04.2025
Son variant: 21.04.2025